

6.

Sabadell i els espais de memòria de la Guerra Civil

Genís Ribé i Monge
*Museu d'Història de Sabadell*¹

La ciutat de Sabadell està farcida d'espais de memòria de totes les èpoques, però ara i aquí ens interessen, essencialment, els espais de la memòria “recent”, i més concretament, els de la Guerra Civil espanyola. Quins són i què són aquests espais de memòria?

La cartografia d'aquests espais encara està en fase de recerca i se n'ha de polir la seva georeferenciació. L'any 2009 n'havíem cartografiat pràcticament una desena². Avui, amb un enfocament molt més ampli i calidoscòpic del concepte *Espai de Memòria*, es pot determinar que a Sabadell hi ha una vintena llarga d'aquests espais:

1. En primer lloc cal fer esment d'aquelles edificacions físiques, tangibles, que es van construir en aquest període, com a conseqüència de la guerra. Essencialment es tracta de construccions de tipus militar o de defensa passiva civil. En tenim catalogades sis; aquestes construccions són de la guerra, de "veritat".
2. En segon lloc referenciem els espais patrimonials, les construccions i els paisatges (urbans i del rodal), que van viure aquest període i que conserven una memòria que cal explicar-la per fer-los intel·ligibles. Sense el relat històric aquests elements es fan incomprensibles, són testimonis físics o de vegades tan sols paratges, que necessiten ser definits, descrits, interpretats, contextualitzats, referenciats... Són llocs "on va passar...". En tenim catalogats onze, però si es fa més recerca, en podrem anar redescobrint i posant en valor molts més, de ben segur.
3. Finalment, coneixem i podem georeferenciar aquells espais públics o privats que conserven una memòria d'un indret o d'una construcció del període, ja desapareguts. Són llocs - *no llocs* de memòria - llocs "on hi havia...". En tenim catalogats mitja dotzena més.

Aquests espais s'han d'estudiar i analitzar gairebé des d'una perspectiva metodològica arqueològica perquè molts d'ells han estat com enterrats, tapiats, mig enderrocats, oblidats, menystinguts, i, en alguns casos, esborrats d'un mapa

històric que l'hem hagut d'anar cartografiant i interpretant, a Sabadell i arreu, de bell nou. Un treball que ha significat nova recerca documental, un exhaustiu treball de camp, la compilació de noves fonts orals, una interpretació històrica especialitzada i una revisió historiogràfica necessària.³

En aquesta línia i en aquests darrers anys, el Museu d'Història de Sabadell (MHS) ha fet un gran esforç per reivindicar el seu coneixement i difondre'l. Són uns espais que els podem categoritzar en 4 grans tipus:

- A.- Espais que van viure aspectes significatius, simbòlics o anecdòtics de l'acció i la reacció política i social a la sublevació militar feixista i a la guerra.
- B.- Espais que van tenir a veure amb l'acció i la reacció militars, uns espais o edificis que en el seu moment van ser militaritzats, construïts per enginyers militars o confiscats, ocupats i utilitzats per l'exèrcit.
- C.- Espais relacionats amb l'acció i la reacció industrial (de guerra). Són les fàbriques i els tallers que es van posar al servei de la indústria armamentística i aeronàutica.
- D.- Espais d'acció i reacció per a la defensa passiva de la població civil.

Els espais de reacció política i social

En aquest apartat comencem remarcant, i com a exemple, els edificis de la rectoria i de l'església de la Puríssima Concepció, edificis que el 21 de juliol de 1936 van ser cremats per grups incontrolats en una evident reacció antieclesiàstica davant l'aixecament militar feixista. La rectoria actual de la Puríssima que s'aixeca al carrer de Capmany, núm. 38, i la mateixa església, tot i ser d'altres èpoques i haver sofert reformes posteriors evidents, són les mateixes edificacions que van viure aquells fets "incendiàris" dels primers mesos revolucionaris de la guerra, com ho van patir, també, les altres esglésies de Sabadell que encara es conserven dempeus.

D'altra banda podem significar les traces dels canvis dels noms que van patir molts dels carrers de la ciutat durant el conflicte armat. D'un total aproximat de 400 carrers nominats, es canvià el nom, entre el juliol de 1936 i el gener de 1939, d'uns setanta carrers. Actualment, a Sabadell, es conserva un únic element d'aquesta reacció simbòlica i reivindicativa contra la sublevació feixista: la pintada en format placa del carrer de *Josep Miquel*, a l'actual carrer de Sant Miquel, al barri de la Creu Alta. Aquesta pintada, situada en l'edifici cantoner del carrer Sant Miquel amb el de Vila Cinca (núm. 43), es va dedicar a Josep Miquel i Clapés (Sabadell, 1859-1931), teixidor d'ofici, un anarcosindicalista que va patir la repressió, la presó i l'exili a causa de la seva militància activa durant la Vaga de les Set Setmanes

de 1882, la Setmana Tràgica del 1909 i la Vaga General de 1917, entre altres. Sens dubte tot un referent per als militants sabadellencs de la CNT, enmig de la guerra.

Aquí hi tenen cabuda, també, altres espais de la geografia urbana que d'alguna manera van viure esdeveniments, fets o circumstàncies destacables de la guerra civil. La plaça de Sant Roc, per exemple, on el mes d'octubre de 1936 s'hi van exhibir les campanes de l'església de Sant Fèlix que el Comitè Local de Defensa va fer treure i baixar del campanar, per fondre'n el metall i fer-ne municions⁴; i on el 9 de febrer de 1937 es van manifestar centenars de ciutadans reclamant un exèrcit popular regular i la unitat sindical. El balcó central del mateix edifici de l'Ajuntament és un element de significació memorialística que no per obvi és menor: des d'aquest balcó, per exemple, el 17 de març de 1937 va sortir a saludar el president de la Generalitat republicana Lluís Companys, acompanyat de l'alcalde Josep Moix i Regàs, a la multitud que el va rebre durant l'única visita que féu a la ciutat en plena guerra.

Un altre espai de memòria lligada a la mobilització política i social enfront de la guerra és el de l'antiga estació del tren dels Ferrocarrils del Nord (actual Renfe - Centre), lloc d'on van sortir una bona colla de milicians i voluntaris al front de guerra, el desembre de 1936. Una estació que té incrustada també, i poca gent ho sap, la memòria escrita i el testimoni d'un autor de renom internacional: George Orwell; hi va passar quan tornava a Barcelona, ferit, de

lluitar al front de l'Ebre, el mes de maig de 1937. Orwell ens descriu i es lamenta de com havia canviat l'ambient de la ciutat respecte a aquell ambient revolucionari de la Barcelona del 1936: “Però, quan el tren deixà endarrere Sabadell i entrà a Barcelona, vam penetrar en una atmosfera que no ens resultava gaire menys aliena i hostil que si haguéssim entrat a París o a Londres.”²⁵ L'estació de tren és un edifici històric d'una altra època, l'època de la plena industrialització sabadellenca de finals del segle XIX, però és un indret que conserva aquesta memòria ben singular, i de doble signe, de la guerra.

Un altre espai de memòria preexistent i que va tenir a veure amb la voluntat de continuar la vida social amb una certa normalitat, malgrat la guerra, fou el de l'antic edifici dels Escolapis. Aquí, el desembre de 1936, es posà en marxa, per part de la Generalitat de Catalunya, l'Institut-Escola Manuel Bartolomé Cossío, que establia, per primera vegada a Sabadell, els estudis oficials de batxillerat. Els dos cursos que s'hi dugueren a terme, van deixar petjada en molts joves sabadellencs, atesa l'expertesa i la nova pedagogia que hi exerciren professors i professores com en Miquel Carreras, Miquel Crusafont, Mercè Puigvert, Josep Morales, Lluís Casals i Lluís Brull, entre altres. Aquest centre també va ser visitat pel president Companys, i n'ha quedat constància fotogràfica i documental.

A DALT:

Entrada principal del col·legi dels Escolapis, al carrer de l'Escola Pia, en l'actualitat. Sabadell, 2016 (Genís Ribé / MHS).

A BAIX:

Visita del president de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys, a l'institut-Escola M. B. Cossío (Escolapis), acompanyat de l'alcalde Moix (al mig, en segon terme), el director del centre, Lluís Casals, i el regidor de Cultura, Sarrà Serravinyals, el 16 de març de 1937 (autor desconegut / AHS).

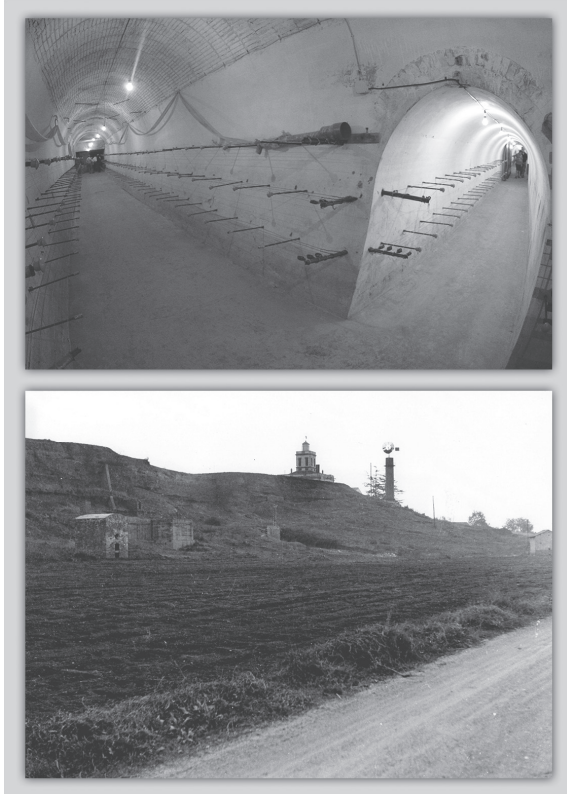
Dins d'aquest terreny de la memòria política, finalment, cal posar en relleu l'edifici de la Caixa Sabadell del carrer de Gràcia, un edifici que l'1 d'octubre de 1938 va acollir una de les darreres reunions de les Corts de la República

Espanyola, pocs mesos abans de la fugida en massa cap a l'exili, des de les terres gironines.

Els espais d'acció i reacció militars

Per la seva rellevància, aquí hem de destacar l'espai preexistent de l'aeròdrom republicà, inaugurat l'estiu de 1934, dos anys abans de l'esclat de la guerra. L'aeroport va ser immediatament militaritzat, ampliat i arranjat per donar cabuda a les Forces Aèries de la República Espanyola (FARE) i per acollir les esquadres dels avions de caça Polikarpov I-15 i d'altres aparells que van tenir com a missió prioritària la defensa de Barcelona i, a partir sobretot del 1938, la defensa de Catalunya en el front de l'Ebre. La Torre Gorina, un altre edifici preexistent en aquest indret i que encara avui resta dempeus, va acollir les oficines dels comandaments del camp d'aviació, i al seu redós s'hi va construir un refugi antiaeri subterrani, el núm. 10, el qual també es conserva intacte sota l'antiga escola d'aviació *Speed Fly*. És un refugi amb una cabuda per a 15-20 persones, que estava destinat al personal militar i administratiu.

A les instal·lacions de l'aeroport també es conserva una altra construcció militar feta expressament entre els mesos de desembre de 1936 i el maig de 1937: l'arsenal i polvorí de la Mestrança de les FARE.

A DALT:

Galeria interior de l'arsenal i polvorí de l'aeroport de Sabadell, un espai que actualment pertany als Espais de Memòria de la Guerra Civil del Memorial Democràtic de Catalunya. Sabadell, juny de 2006 (Juanma Peláez / Ajuntament de Sabadell).

A BAIX:

Aquest era l'aspecte que devia tenir el paratge on es va construir l'arsenal i polvorí de l'aeròdrom de Sabadell durant la guerra. En la imatge, presa l'any 1954, s'hi observen les dues entrades del búnquer i el forn metal·lúrgic que féu servir la Mestrança de les FARE, abans que s'hi construís el Club de Tir. Al fons s'hi veu la Torre Gorina i el molí de vent (Francesc Esteve Soley).

És un búnquer subterrani de formigó, construït pels enginyers militars del camp, que conserva força elements originals de l'època: està excavat a 14 m de profunditat sota el camp de vol i té un recorregut de 112 metres lineals. Va servir d'espai de treball i d'emmagatzematge als artificiers i armadors de bombes i dels pertrets de metralladora que feien servir l'aviació.

Com a espai relacionat amb la Defensa Especial Contra Aeronaus (DECA), també es conserven les restes de la garita de vigilància de Can Gambús, un element més arqueològic que altra cosa, i que tenia a veure amb la custòdia militar d'una emissora de ràdio de la DECA que hi havia instal·lada, dins d'una caseta ja desapareguda, prop de la masia de Can Gambús. La garita va ser construïda amb parets gruixudes de pedres i morter, arrebossades, com si d'una barraca de pagès es tractés, però d'aspecte molt més sòlid, amb una comuna de serveis adossada.⁶

Finalment, podem citar altres espais i paratges del rodal i del nucli urbà que durant la guerra i al final de la mateixa van ser el testimoni d'unes reaccions i accions militars ben concretes i ben documentades, també. En signifiquem tres de rellevants, però de ben segur que en podríem identificar i descriure moltes d'altres, en un treball més ampli que el que aquí ens pertoca d'abraçar:

- La Casa Ponsà (actual seu de l'AHS). Aquest edifici, preexistent a la guerra, va ser confiscat per l'Ajuntament el 13 d'agost de 1936. Durant els tres anys se-

güents, la casa es destinà a diversos usos: en primer lloc, allotjà l'Escola de Formació de la Llar; a partir de desembre del 1937 fou habilitada com a hospital militar; finalment, serví com a jutjat i presó militars.

- El pla de Sant Nicolau, situat davant del cementiri vell. Aquest lloc va ser objecte d'un bombardeig feixista de l'*Aviazione Legionaria* italiana, el 25 de gener de 1939, que pretenia fer estralls en les tropes de l'exèrcit republicà, comandades per Enrique Líster, que fugia en retirada per la carretera de Caldes. El bombardeig va afectar, també, l'entorn del pont de La Salut i el vessant ocupat actualment pel Raval d'Amàlia, però no va fer víctimes.
- El carrer de Calderón. Va ser el carrer per on van passar i desfil·lar les tropes franquistes en la seva entrada a la ciutat, les quals procedien de la zona de Terrassa i Sant Quirze del Vallès. Era el 27 de gener de 1939, i d'aquesta entrada, en la confluència del carrer de Calderón amb el carrer de Corominas i la plaça del Mercat Central n'ha quedat un magnífic document fílmic enregistrat per Josep Esteve i Codina, el qual es conserva a l'Arxiu municipal.

Els espais d'acció i reacció industrials

La mobilització industrial de la ciutat de Sabadell per fer front a la guerra fou més que evident. El teixit industrial tèxtil i metal·lúrgic es posà de seguida al servei de la guer-

ra, els establiments fabrils tenien prou maquinària i espai per fer-ne front, i la població activa de la ciutat tenia prou coneixements tècnics i ofici per orientar la producció cap a altres objectius. Les principals activitats productives de la indústria de guerra foren les que es van dedicar a la indústria aeronàutica (fabricació dels avions de caça Polikarpov I-15, coneguts popularment com els *xatos*) i a la producció d'armament i munició, com també al proveïment de tota mena de productes per a l'exèrcit, com el cas dels teixits per a uniformes, altres productes i mantes, aparells elèctrics, peces mecàniques per a automòbils i camions, etc.

En aquest àmbit podem destacar dos espais fabrils que es conserven a la ciutat i que, tot i tractar-se d'establiments industrials construïts amb anterioritat a la guerra, van tenir el seu rol important mentre durà el conflicte.

Per una banda la fàbrica Baygual i Llonch, que havia estat construïda a finals del 1935, com a futur establiment tèxtil llaner, i que abans de posar-se a funcionar va ser confiscada pel Ministeri de Defensa espanyol i va esdevenir la seu dels Tallers de l'Aviació Naval, l'Aeronàutica com era coneguda popularment. En aquest establiment es posà en marxa tota una xarxa productiva encarada a la fabricació dels avions *xato*, una cadena de producció que incloïa enginyers industrials, delineants i projectistes, modelistes, fusters, mecànics ajustadors, instrumentistes, pintors, enteladors, torners, planxistes, etc. La major part d'aquest conjunt industrial, situat en l'actual barri de Can Feu, es conserva en el seu estat original, sense grans transformacions posteriors, i tan sols amb una petita part enderrocada.

A DALT:

Entrada principal de la fàbrica Baygual, en l'actualitat, situada al carrer de Jacquard. Sabadell, 2008 (Genís Ribé / MHS).

A BAIX:

Interior del taller de muntatge i acabats de construcció dels bucs o fuselatges dels avions Polikarpov I-15 *scato* en una nau de la fàbrica Baygual i Llonch, antics Tallers de l'Aviació Naval. La imatge ja és del moment en què la fàbrica formava part del "Parque Eventual de Cataluña", infraestructura de l'exèrcit franquista. Sabadell, 1940 (autor desconegut, Arxiu Renom-Llonch / AHS).

Al costat d'aquesta fàbrica, en un descampat situat a la banda oest, es va construir un refugi antiaeri subterrani que també avui es conserva intacte, actualment sota unes naus de construcció relativament moderna (segona meitat del segle XX), al carrer de Caresmar cantonada amb el carrer dels Germans Farguell. Es tracta d'un refugi militar, atesa la funció de la fàbrica, i ateses també les seves característiques constructives, que res tenen a veure amb el model constructiu que es desenvolupà en els refugis antiaeris de caràcter civil a la nostra ciutat. És una construcció feta a 12 m de profunditat màxima respecte a la cota de carrer, de planta rectangular i de galeries distribuïdes en forma reticular, excavada al subsòl argilós i revestida totalment amb obra, amb els sostres de les galeries fets amb maó a plec de llibre, amb una superfície útil d'uns 162 m², amb una capacitat calculada per a 324-486 persones i amb dos accessos formats per dos trams d'escaleres diferenciats en forma d"«L»", situats en els extrems oposats. El seu estat és excel·lent, fins al punt que les escaleres que permeten baixar a les galeries del refugi conserven els passamans de ferro forjat original, i es conserva la línia de cablejat elèctric original.

Una altra fàbrica preexistent que es conserva en bona part en el seu estat original i que durant la guerra va servir per al proveïment tèxtil de l'exèrcit republicà, és l'antic vapor Llonch, l'establiment que s'emplaça a la carretera de Barcelona, al barri de Gràcia. Aquesta indústria, fundada en els anys 1877-1884 i propietat de *Llonch Hermanos*, amb l'esclat de la guerra havia estat col·lectivitzada.

Com ja hem fet esment anteriorment, a la ciutat de Sabadell ens consta documentalment la reorientació de l'activitat productiva de les fàbriques cap a la indústria armamentística. Les dues empreses més importants al respecte foren la LESA / La Electricidad, EC (carrer de Bonavista, 16), que va fabricar vasos de mà per a granades, granades rompedores, autoblidats (3 en total, un autèntic fracàs), sirenes d'alarma, vàlvules elèctriques i làmpades per a altres fàbriques d'armament; i la CO (Colectividad Obrera) Casablanca (carrers de Ferran Casablanca-Cervantes-Zurbano i carretera de Barcelona), que es dedicà a la fabricació de beines o casquets i espoletes de cartutxeria, i del caixó amb mecanisme per al mosquetó tipus Màuser. Malauradament, cap d'aquests dos establiments industrials han sobreviscut fins als nostres dies, i van ser enderrocats en moments diferents del segle XX. La memòria física i espacial d'aquesta indústria de guerra és difícil de rastrejar, en aquests casos.

Els espais d'acció i reacció defensiva civil

La guerra va tenir un impacte evident en la població civil sabadellenca, com és lògic. Una de les reaccions al conflicte bèl·lic que va comportar més esforç organitzatiu i col·lectiu va ser la planificació de la defensa passiva de la població civil. Aquí s'hi va implicar de valent l'Ajuntament de Sabadell i aquella part de la societat que no estava mobilitzada per anar a lluitar als fronts ni per anar a treballar a la indústria de guerra. Aquestes accions es van centrar en

tot un seguit de consells de seguretat col·lectiva i en termes materials van cristal·litzar en la construcció de refugis antiaeris i en la instal·lació d'una sirena d'alarma per advertir del perill de bombardeig aeri, al terrat de l'Ajuntament.

A la ciutat de Sabadell es va projectar, per iniciativa municipal (que no veïnal com a Barcelona) un total de 13 refugis. D'aquests, finalment se n'acabaren construïnt tres, amb un cost final per a les arques municipals de 740.000 ptes. Les obres es portaren a terme per part de voluntariat; començaren l'octubre del 1937 i finalitzaren el mes de gener del 1939. Avui, d'aquests refugis construïts se'n conserven dos: el refugi núm. 1 (amb capacitat per a 600-900 persones) es localitza intacte en el subsòl del pati de l'actual Institut Pau Vila, al carrer de Jacint Verdaguer amb Viladomat, i el refugi núm. 2 (amb capacitat per a 450-675 persones), que es localitza intacte i perfectament accessible com a soterrani del bloc de pisos que hi ha a la cantonada dels carrers de Tetuan i Buxeda. El primer refugi manté els seus dos accessos reblits i tapiats, i avui encara no s'han pogut localitzar les entrades originals per intentar la seva exploració arqueològica; contràriament, al segon refugi es pot accedir des dels baixos comercials del bloc de pisos, ja que quan es va construir el nou edifici d'habitatges, el refugi es va integrar i reaprofitar com a soterrani propi.

A L'ESQUERRA:

Sota aquest bloc de pisos situat en la cantonada dels carrers de Tetuan amb Buxeda es conserva el refugi antiaeri núm. 1, construït entre els anys 1937-1939. Sabadell, 2008 (Genís Ribé / MHS).

A LA DRETA:

Detall d'una de les dues galeries del refugi, amb una banqueta per asseure's. Sabadell, 2008 (Toni Peñarroya / MHS).

L'altre refugi que va ser acabat, el núm. 11 (amb capacitat teòrica per a 1.400 persones), estava emplaçat en un solar de la ronda de Ponent (la Riereta) fent cantonada amb el carrer de Joan Plans, però va ser destruït quan es va construir l'actual bloc de pisos en els anys 1975-1980, en fer-se l'aparcament subterrani i els fonaments.

El model constructiu d'aquests refugis va seguir la següent pauta: una construcció de planta rectangular excavada a una profunditat d'uns 5 m, amb una superfície total de 225 m², subdividida en tres galeries paral·leles en sentit longitudinal, interconnectades per obertures regulars, amb banquetes per asseure's en alguns punts dels laterals, amb dos accessos amb dos trams d'escalas amb un colze situats en els extrems oposats en sentit diagonal (est-oest), amb una estructura feta de formigó i tot plegat recobert per una llosa explosiva també de formigó, amb el sostre de les galeries acabat en volta catalana amb maó pla, amb forats de ventilació...⁷

Un altre refugi de caràcter col·lectiu fou el de l'estació subterrània dels Ferrocarrils de Catalunya situada al carrer de la República (de Francesc Layret a l'època de la guerra), una construcció de l'any 1925 però que havia de servir de refugi a la població concentrada al nucli històric de la ciutat en cas d'emergència, tal com ho havia estipulat la Junta de Defensa Passiva Local (JDPL) de Sabadell d'acord amb les forces sindicals que controlaven el transport ferroviari públic de la Generalitat de Catalunya (UGT i CNT). Aquest espai podia haver acollit més d'un miler de refugiats en cas d'alarma per bombardeig, i resulta que avui, la ja antiga estació de Sabadell Rambla dels FGC, es troba en desús. Un espai que ja el podem considerar sobretot de memòria ferroviària, però també amb un xic de memòria de guerra.

Finalment, i fruit d'una troballa arran d'una recerca recentment feta l'any 2016, també hem pogut identificar un

nou espai de memòria ben curiós i ben inèdit: el del terrat del cos septentrional de l'edifici de l'Ajuntament, lloc on el mes d'agost de 1937 es va instal·lar una sirena d'alarma fabricada per l'empresa La Electricidad, EC (Empresa Col·lectivitzada). Aquesta sirena, del tipus III vertical, sense dispositiu morse, amb motor trifàsic de 5 HP (cavalls de potència), d'una freqüència de 50 períodes per segon i amb un rodet que gira a 2.850 revolucions reals per minut, va ser adquirida per l'Ajuntament de Sabadell i va ser instal·lada abans de la constitució formal de la JDPL de Sabadell (novembre de 1937).⁸ I aquesta sirena és un aparell que no ha deixat de funcionar des d'aquella data: primer per alertar del perill de bombardeig, després, en els anys 1940-1960, per fer proves d'alarma per simular emergències, a càrrec de l'Ajuntament franquista, i d'ençà del restabliment de la democràcia, per convocar concentracions pacífiques al voltant de l'Ajuntament, en condemna del terrorisme, a favor de la pau i la solidaritat amb diverses causes, davant casos de catàstrofes humanitàries; etc.

Avui, aquest aparell ens remet a una memòria llunyana i singular, identificada també gràcies a una recerca recentmet feta pel MHS: a la ciutat de Gernika es conserva una sirena similar a la de Sabadell, que va sonar en el tristament i internacionalment conegut bombardeig del 26 d'abril de 1937, una sirena fabricada per la mateixa empresa La Electricidad, SA.⁹

Epíleg

Els espais de memòria de la Guerra Civil a Sabadell no s'hi haurien de constrènyer al període estricte del conflicte a la nostra ciutat; la guerra, d'una manera o altra, va continuar els anys següents a l'entrada de les tropes franquistes, amb la posterior i immediata repressió feixista, implacable i brutal, amb l'ocupació forçada i la confiscació dels edificis i dels béns polítics republicans, amb l'eliminació dels símbols i del nomenclàtor republicans arreu del paisatge urbà sabadellenc, amb el reciclatge de les construccions militars per a altres funcions, etc. No tot va acabar el 27 de gener del 1939, ni amb el darrer *parte de guerra oficial* de l'1 d'abril de 1939.

Aquests espais van viure els temps de la postguerra immediata (el període blau, fins al 1943), caracteritzat per una repressió sagnant i despietada sobre els vençuts, liderada pel dictador General Franco, amb la destrucció sistemàtica i implacable de la memòria democràtica i republicana. Durant la guerra ja s'esborraren els espais de la memòria republicana amb la *terra cremada* de l'enfrontament bèl·lic; un cop acabada la guerra, formalment, s'inicià l'eliminació física de molts d'aquests espais, però també l'apropiació d'altres espais, que no es podien destruir, per part del nou règim dictatorial. Era l'apropiació de l'espai públic (i també del privat), polític, social, econòmic i cultural: uns espais que adquireixen, per a nosaltres, una *dobla memòria*, que arribats a aquest punt, no podem seguir desgranant...

Bibliografia

Benaul, Josep Maria; Calvet, Jordi; Casals, Lluís; Domingo, Artur i Pozo, José Antonio (1986). *La República i la guerra civil. Sabadell 1931-1939*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 204 pàg.

Castells Peig, Andreu (1982). *Sabadell, informe de l'oposició. Guerra i revolució 1936-1939*. Volum V. Sabadell: Edicions Riutort, 327 pàg.

Deu Baigual, Esteve (2005). *La indústria metal·lúrgica i de construccions mecàniques a Sabadell. Dels orígens al pla d'estabilització de 1959*. Sabadell: Centre Metal·lúrgic, 182 pàg.

Diversos Autors (2009). “La Guerra Civil a Sabadell: novetats i perspectives de recerca (dossier temàtic)”, *Arraona. Revista d'Història*, 32, pàg. 8-113.

Diversos Autors (2010). *Sabadell, 1931-1945. Una esperança desfeta*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell / Museus Municipals, 240 pàg.

Gesalí, David i Íñiguez, David (2012). *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 575 pàg.

Madariaga Fernández, Francisco Javier de (2003). *Las industrias de guerra de Cataluña durante la Guerra Civil*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (Tesi Doctoral inèdita), 820 pàg.

Ribé Monge, Genís (2011). *L'arsenal i polvorí de l'Aeroport de Sabadell*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell / Museus Municipals (2a edició revisada), 37 pàg.

Notes

1. Text basat en la Ponència presentada a la Fundació Bosch i Cardellach, en el marc del curs *El Vallès: Segona República, Guerra Civil i Franquisme (1931-1945)*, el 16 de novembre de 2016.
2. Ribé Monge, Genís (2009). “Els espais històrics de la Guerra Civil a Sabadell. Un patrimoni emergent”. *Arxaona. Revista d’Història*, 32, pàg. 48-71.
3. Adjuntem, al final d’aquest article, una bibliografia bàsica i fonamental per entendre i copsar millor els valors de memòria d’aquests espais històrics i patrimonials, un recull que arrenca amb els treballs d’Andreu Castells i que conclou, de moment, amb les edicions de nous treballs promoguts pel Museu d’Història de Sabadell i l’Arxiu Històric de Sabadell, entre d’altres.
4. Al fons fotogràfic d’Antoni Martí i Basté que es conserva a la Fundació Bosch i Cardellach hi ha una imatge d’aquest fet d’alt valor simbòlic, en què es veu la mainada enjogassada entre les campanes, i amb les façanes de l’església i de l’Ajuntament en segon terme, empaperades amb cartells de propaganda antieclesiàstica i antifeixista. (un d’aquests, obra de l’autor sabadellenc Gustau Vila *Grapa*).
5. George Orwell (1985) (5a edició). *Homenatge a Catalunya*. Barcelona: Ariel, pàg. 114-115. Aquest esment és una troballa documental posada en valor per en Plàcid Garcia-Planas.
6. Una fotografia conservada a l’Arxiu Fotogràfic de la UES documenta l’estat d’aquesta construcció l’any 1964, mig enrunada, fet que ens permet descriure-la amb detall.
7. Més informació a: *Trets de la foscor. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil a Sabadell*, Sabadell: Museu d’Història de Sabadell, 2008 (opuscle de sala), i Ribé Monge, Genís (2009). *Ibidem*, pàg. 52 i 61-67.
8. Documentació de l’AHS: AMH 2398/4, exp. 36/1937 i AMH 2398/10, exp. 42/1937. La sirena, els accessoris i la seva instal·lació van tenir un cost de 10.255 ptes.
9. La sirena de Gernika es va fabricar entre l’estiu i l’hivern de 1936 (a la placa de fabricació encara consta com a producte de la LESA), és del tipus vertical, de menor potència (2 HP), i fou instal·lada a la coberta de la fàbrica d’armes d’*Unceta i Compañía*, després Astra.